

Л. В. Харчук
(Львів, Україна)

ЯВИЩА СИНОНІМІЇ ТА ВАРІАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

Розглянуто термінологічну синонімію та варіантність в українській електроенергетичній терміносистемі. Виявлено й проаналізовано основні різновиди термінологічних синонімів і термінів-варіантів, з'ясовано особливості їхнього функціонування в досліджуваній терміносистемі.

Ключові слова: українська мова, термін, електроенергетична терміносистема, синонімія, варіантність.

Українська електроенергетична термінологія є підсистемою української літературної мови, що репрезентує відповідну систему понять з чіткою лексико-семантичною організацією та перебуває на сучасному етапі в стані активного розвитку. На особливу увагу заслуговує питання термінологічної синонімії та варіантності, оскільки саме ці явища є найбільш дискусійними у термінознавстві, позаяк ідеальні терміносистеми, на думку термінознавців, мали б бути позбавлені синонімів. І. М. Кочан слушно зауважує, що “синоніми й варіанти в термінології явище не бажане, але цілком реальне, його існування сприяє унормуванню фахової мови, бо з часом одна з одиниць починає домінувати, відтісняючи іншу на другий план” [5, с. 14].

В українському термінознавстві до явища синонімії в термінології зверталось чимало учених. Так, І. М. Кочан проаналізувала варіантність і синонімію на прикладі термінів із міжнародними компонентами [5], О. В. Чорна з'ясувала причини виникнення синонімних рядів в українській податковій терміносистемі [11], С. З. Булик-Верхола окреслила специфіку системної організації української музичної термінології [1], Н. А. Цимбал дослідила синонімію в термінології органічної хімії [10], О. М. Польщикова класифікувала синоніми, окреслила причини та особливості їхнього вживання в українській телекомунікаційній термінології [8], О. В. Колган зосередила увагу на синонімних відношеннях між термінами гірництва [4], О. В. Туркевич проаналізувала синонімію в терміносистемі методики викладання української мови як іноземної [9], Т. Д. Михайленко розглянула синонімію в українській науково-технічній термінології [7], М. О. Вакуленко виявив і дослідив причини та особливості виникнення синонімії в природничих терміносистемах [2], Н. О. Заніздра розкрила основні чинники появи синонімії в українській термінології [3] тощо.

Для впорядкування української електроенергетичної термінології важливе значення має з'ясування підстав для існування та ролі синонімії і варіантності у цій терміносистемі. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених аналізу досліджуваних явищ в українських терміно-

системах, у системній організації української електроенергетичної термінології синонімія та варіантність дотепер не були об'єктом окремого дослідження, тому порушена проблема є актуальною.

Мета дослідження – з'ясувати особливості вияву синонімії та варіантності в українській електроенергетичній термінології та покласифікувати відповідні термінологічні одиниці. Джерельною базою послужив фактичний матеріал технічних текстів сучасних українськомовних підручників, навчальних посібників з електроенергетики (ЕМС, ОВЕ, ОЕТЕ, ОРЕС), а також “Українсько-російсько-англо-французький тлумачний словник основних термінів з енергетики та електротехніки” Є. С. Ємельянової, О. М. Мороза, Л. О. Семененко, О. С. Дьолог (УРАФ).

Аналізуючи досліджуваний матеріал з погляду походження та структурно-словотвірних особливостей, ми виокремили чотири різновиди синонімів та варіантів в електроенергетичній термінології.

1. “Інтернаціональний термін – національний / питомий термін (переважно термінологічна словосполука)”, наприклад: *адмітанс* (англ. *admittance*, фр. *admittance*) – повна електрична провідність; *кондуктанс* (англ. *konduktans*, фр. *konduktans*) – активна електрична провідність; *імпеданс* (англ. *impedance*, фр. *impédance*) – повний електричний опір; *резистанс* (англ. *rezystans*, фр. *rezystans*) – активний електричний опір; *реактанс* (англ. *reactance*, фр. *réactance*) – реактивний опір; *сусцептанс* (англ. *sustseptans*, фр. *sustseptans*) – реактивна провідність; *фідер* (англ. *feeder*) – лінія живлення, вібрація – брязчання контактів. Із семантичного погляду цей різновид синонімів, безумовно, можна вважати дублетами, адже це слова із тотожним значенням.

Поява таких синонімів, очевидно, зумовлена практичною навчально-виробничою потребою, адже іншомовні однослівні терміни мають затемнену внутрішню форму й можуть викликати упередження в електроенергетиків-початківців. Отже, констатуємо паралельне функціонування запозиченого терміна і терміна-словосполуки, утвореного від більш адаптованих іншомовних основ за допомогою українських афіксів. Зазначимо, що вищевведені однослівні іншомовні терміни, введені до термінологічної словосполуки, відповідно заміняють у переформатованій словосполучі національним відповідником: *комплексний імпеданс / комплексний електричний опір; комплексний адмітанс / комплексна електрична провідність* тощо, що підтверджує наше припущення щодо причин появи цього різновиду синонімів.

Цікавим прикладом синонімів цього різновиду є синонімна пара *заземлювані електроди – відокремлені заземлювачі*, в якій для уникнення тавтології відбувається заміна іншомовної лексеми на українську, а український прикметниковий елемент словосполуки замінено питомаю лексемою.

2. “Питомий термін – питомий термін”. Таких утворень в електроенергетичній термінології, як і можна було сподіватися, виявлено невелику кількість. Для дослідження цього різновиду розгляньмо синонімічні пари *вимикання – розмикання та вмикання – замикання*.

Загальнономовні тлумачні словники пояснюють лексичні значення цих слів по-різному. Так, у “Словникові української мови” в 11 томах (СУМ-

11) лексеми *вимикання* та *розмикання* розтлумачено так: “*Вимикання*, я, сер. Дія за значенням вимикати. *Вимикати*, аю, аєш, недок., *вимкнути*, ну, неш, док., перех. Припиняти дію чого-небудь, перериваючи зв’язок із загальною системою” (СУМ-11, Т. 1, с. 430). “*Розмикання*, я, сер. Дія за значенням розмикати і розмикатися. *Розмикати*, аю, аєш, недок., *розімкнути*, ну, неш, док., перех. Роз’єднувати що-небудь зімкнуте, стулене, з’єднане; розтуляти” (СУМ-11, Т. 8, с. 739).

В УРАФ-і ці лексеми у функції термінів синонімізуються на позначення поняття “вимикання автоматичного вимикача вручну або за допомогою захисних пристроїв, автоматично” (УРАФ, с. 16).

Порівняймо значення лексем *вмикання* – *замикання* за допомогою вищенаведених словників.

У СУМ-і: “*Вмикання* (*умикання*), я, сер. Дія за значенням *вмикати* (*умикати*), аю, аєш, недок., *ввімкнути* (*увімкнути*), ну, неш, док., перех. З’єднуючи з джерелом енергії, уводити в дію; пускати в хід). *Вмикання струму*” (СУМ-11, Т. 1, с. 707). “*Замикання*, я, сер. Дія і стан за знач. замикати і замикатися. Коротке замикання, ел. – неправильне з’єднання в електричному колі, яке може призвести до аварії через надмірне нагрівання провідників” (СУМ-11, Т. 3, с. 207).

В УРАФ-і ці дві лексеми об’єднано в синонімну пару на позначення поняття “вмикання автоматичного вимикача вручну або за допомогою захисних пристроїв” (УРАФ, с. 25).

Отже, як загальноживані слова ці лексеми мають дещо відмінне лексичне значення, але у функції терміна електроенергетичної терміносистеми вони вживаються паралельно для позначення того самого поняття, тобто вступають у відношення синонімії. Очевидно, це ідеографічні (значеннєві) синоніми – слова, що по-різному називають певне поняття, відрізняються відтінками значень. Адже ще В. М. Лейчик писав про терміни-синоніми, які “можуть позначати як те саме поняття, так і декілька близьких понять, які частково перетинаються чи накладаються. Навіть якщо синоніми позначають те саме поняття, їхня семантична структура може бути цілком відмінною (підкр. наше – Л. Х.)” [6, с.105].

У пошуках найвлучнішої назви наукового поняття фахівці беруть до уваги ту чи іншу його ознаку, закладаючи її в термін. Це яскраво можна проілюструвати на прикладі термінологічного синонімного ряду *розрядник вихлопного типу* – *трубчастий розрядник*.

Так, в ОЕТЕ натрапляємо на таке роз’яснення терміна *трубчастий розрядник*: *Трубчастий розрядник може самостійно погасити електричну дугу, завдяки чому лінія не вимикається. Конструкція розрядника складається з фібрової трубки, яка з одного кінця охоплена металевою кришкою з привареним внутрішнім електродом, що приєднується до заземлення. З протилежного відкритого кінця на трубці закріплено кільце – другий електрод. Проміжок між електродами називається дугогасильним. До проводу лінії розрядник приєднують через другий проміжок – зовнішній. Під час грозової перенапруги обидва проміжки пробиваються, імпульсний струм протікає в землю, а в об’ємі фібрової трубки утворюється дуга. Від високої температури дуги з фібри*

інтенсивно виділяються гази. Ці гази утворюють поздовжнє дуття, спрямоване до відкритого кінця, і за рахунок охолодження ним дуга гаситься в момент першого проходження струму через нульове значення (ОЕТЕ, с. 347).

В УРАФ-і поряд із терміном *трубчастий розрядник* подано синонім *розрядник вихлопного типу* зі значенням: “розрядник із дугогасильною камерою, у якій струм переривається раптовим викиданням газів, спричиненого появою дуги” (УРАФ, с. 148).

Як бачимо, застосовують елемент терміносполуки *трубчастий*, оскільки він влучно характеризує структуру й будову пристрою. Друга назва цього поняття, певно, з'явилася тому, що основним функційним елементом цього обладнання є вихлопний отвір. Цей приклад яскраво ілюструє появу ідеографічних синонімів.

Цей різновид синонімів ілюструють також терміни *пускові / пікові струми електроприймачів*, *підстанція на відгалуженні* – *тупикова підстанція* тощо.

Окрему групу цього різновиду синонімів формують терміноодиниці, у складі яких є давно запозичений та нещодавно адаптований в українській мові компонент. Пор., наприклад, питомі синонімні утворення з адаптованим запозиченим компонентом *трос* (гол. *tros*) у термінах *блискавкозахисний трос* – *грозозахисний трос* – *повітряний заземлюваний провід*, що функціонують у значенні “заземлений чи слабко ізолюваний провід, зазвичай підвішений над фазними проводами лінії або над підстанцією, щоб захистити їх від грозових розрядів” (УРАФ, с. 34). До цієї групи належать також синонімні пари *вища / генеральна ціль*; *встановлена / номінальна потужність*; *ефективна / середньоквадратична потужність*; *періодичний / нерегулярний графік навантаження*; *узгодження / координація ізоляції* тощо.

Цю групу термінів-синонімів важко розпізнати, адже лексеми, які входять до складу таких термінологічних одиниць на загальномовному рівні є близькими за своїм значенням, тоді як у складі терміна вони позначають те саме поняття. Можна припустити, що в процесі розвитку електроенергетики як науки найвлучніший із синонімів закріпиться в терміносистемі.

3. Синоніми змішаного типу. До цього різновиду зараховуємо терміни, які важко чітко розмежувати з погляду походження, але фахівці використовують їх паралельно для позначення того самого поняття. Такі терміни можуть замінювати один одного в певному контексті, їхнє функціонування, з одного боку, свідчить про пошуки влучніших номінацій, а з другого – про прагнення науковців урізноманітнювати свій стиль. Деякі номінації спочатку з'являються з метою інтерпретувати, тлумачити значення терміна, а згодом вже й самі функціонують як терміни. Пор., наприклад: “*Міжфазове / двофазове пошкодження* – пошкодження ізоляції лише між двома фазними проводами та від'єднане від землі” (УРАФ, с. 95). “*Несправцьовування / відмова у роботі* – відмова пристрою змінити певний робочий стан, коли це необхідно зробити” (УРАФ, с. 104). “*Небаланс / несиметрія напруги* – явище, за якого виникає різниця відхилів напруг різних фаз у місці багатофазної системи через відмінність фазних струмів чи через геометричну асиметрію в лінії” (УРАФ, с. 104). “*Пробій / пошкодження ізоля-*

ції – дефект ізоляції обладнання, що може спричинити проходження недопустимого струму через цю ізоляцію чи через місце пробою” (УРАФ, с. 135) [підкреслення наше – Л. Х.]. У цих рядах синонімів питоми чи давнозапозичені елементи можуть з’являтися для тлумачення іншомовних термінів, проте помічаємо й зворотний процес, коли семантику питомих термінів *пробій / пошкодження* розкривають через запозичення *дефект*. Таке паралельне вживання цих термінів, можливо, матиме певні часові рамки, та на цьому етапі терміносистема сприймає обидві термінологічні одиниці.

До третього різновиду наближається також модель “терміносполука – терміносполука з опущеним(и) уточнювальним(и) компонентом(ами)”, хоча її за певними ознаками можна зарахувати до варіантності, оскільки ці терміносполуки не змінюють своїх складників елементів, а лише відкидають зайві, які за контекстом стають зрозумілими. За визначенням І. М. Кочан, “Варіанти терміноодиниць – це паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні наголосу, фонем, морфем тощо” [5, с. 15]. Якщо поширити це визначення на складені терміни, то можна вважати, що невикористання певного елемента складеного терміна в контексті – це прояв варіантності того самого терміна. Своєю продуктивністю ця модель завдячує прагненням фахівців до мовної економії. Пор., наприклад: *живильна лінія споживача – живильна лінія, коефіцієнт зсуву фаз основної гармоніки – коефіцієнт зсуву фаз, коло керування комутаційного апарата – коло керування, комірka електричної відкритої підстанції – комірka відкритої підстанції, активна електрична провідність – активна провідність, початкова фаза синусоїдного електричного струму – початкова фаза струму, щоглова трансформаторна підстанція – щоглова підстанція*. Уточнювальний компонент у таких терміносполуках може бути виражений прикметником, іменником у непрямих відмінках або словосполученням. Укладачі УРАФ зауважують, що “узята в круглі дужки частина термінологічної словосполучення у разі необхідності може бути випущена”, тому гадаємо, що у фаховому дискурсі це не заважає їхньому розумінню (УРАФ, с. 3).

4. “Терміносполука – складноскорочений термін, аббревіатура”, який є ілюстрацією варіантності терміна, наприклад: *електроенергетична система – електроенергетика; енергетичний баланс – енергобаланс; об’єднана електроенергетична система – ОЕС; лінія пересилання електроенергії – лінія електропересилання – ЛЕП; державна районна електрична станція – державна районна електростанція – ДРЕС; гідравлічна електрична станція – гідроелектростанція – ГЕС; вітрова електрична станція – вітроелектростанція – ВЕС; тепла електрична станція – теплоелектростанція – ТЕС* тощо. Це кількісно найбільша група термінів, появу якої можна пояснити прагненням до економії мовних ресурсів, намаганням виразити складне поняття мінімальною кількістю лексичних засобів.

Отже, аналіз фактичного матеріалу з погляду походження та структурно-словотвірних особливостей дав змогу виокремити чотири основних різновиди синонімів та варіантів в українській електроенергетичній терміносистемі: 1) “інтернаціональний термін – національний / питоми термін (переважно терміносполука)” – терміни-дублети, поява яких зумовлена

потребою замінити малозрозуміле запозичене слово українським відповідником; 2) “питомий термін – питомий термін” – ідеографічні / значеннєві синоніми, які своєю появою завдячують різним підходам до найменування у середовищі фахівців; 3) синоніми змішаного типу, які з’являються у процесі навчально-наукової діяльності, задля уникнення повторів; до цього різновиду наближаються терміни з уточнювальним компонентом, які деякі дослідники кваліфікують термінами-варіантами; 4) “терміносполука – складноскорочений термін, аббревіатура” – це найчисленніший різновид на рівні синхронного існування кількох варіантів найменувань (повні, складноскорочені слова, аббревіація). Існування цих термінів-варіантів зумовлено прагненням до короткості вислову.

Наявність синонімії та варіантності в електроенергетичній терміносистемі засвідчує, що динамічні процеси в досліджуваній термінології не суперечать законам розвитку загальнонаціональної мови, а гармонійно вписуються в них. Основною причиною досліджуваних явищ в українській електроенергетичній терміносистемі є прагнення покращити фахове мовлення, дібрати найвлучніше найменування для наукового поняття тощо. Зовсім позбутися синонімії та варіантності у фаховому середовищі неможливо. Це свідчить про безперервний розвиток української електроенергетичної термінології, що зумовлено особливостями розвитку будь-якої мови, а також науково-технічним прогресом.

Перспективні напрямки подальших досліджень полягатимуть у глибшому аналізові лексико-семантичних відношень в українській електроенергетичній терміносистемі.

1. Булик-Верхола С. Лексико-семантична характеристика української музичної термінології / С. Булик-Верхола // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2010. – № 675. – С. 68–71.
2. Вакуленко М. О. Проблеми синонімії в природничих терміносистемах : [електронний ресурс] / М. О. Вакуленко. – Режим доступу : http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_2/085_090.pdf.
3. Заніздра Н. О. Явище синонімії в українській термінології / Н. О. Заніздра // Вісник КПДУ імені Михайла Остроградського. – 2008. – Вип. 2 (49). – Ч. 2. – С. 7–10.
4. Колган О. Явище синонімії в термінології гірництва / О. Колган // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2009. – № 648. – С. 82–87.
5. Кочан І. М. Варіанти і синоніми термінів із міжнародними компонентами / І. М. Кочан // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2008. – № 620. – С. 14–19.
6. Лейчик В. М. Термины, синонимы, дублеты, эквиваленты, варианты / В. М. Лейчик // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1973. – Вып. 2. – С. 103–107.
7. Михайленко Т. Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології / Т. Михайленко // Українське мовознавство. – 2003. – № 25. – С. 24.
8. Польщикова О. Синонімія в українській телекомунікаційній термінології / О. Польщикова // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2010. – № 675. – С. 42–44.
9. Туркевич О. Терміносистема методики викладання української мови як іноземної: аналіз синонімічних відношень / О. Туркевич // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2012. – Вип. 7. – С. 143–148.

10. Цимбал Н. Проблема синонімії в українській термінології органічної хімії / Н. Цимбал // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип. V. – С. 187–191.
11. Чорна О. Синонімічні відношення в українській податковій терміносистемі / О. Чорна // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2010. – № 675. – С. 187–194.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ЕМС – *Сегеда М. С.* Електричні мережі та системи : підручник / М. С. Сегеда. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. – 488 с.
- ОВЕ – *Олійник М. Й.* Основи використання електричної енергії : навч. пос. : [у 2 ч.] / М. Й. Олійник. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2008. – Ч.1. – 168 с.
- ОЕТЕ – *Маліновський А. А.* Основи електроенергетики та електропостачання : підручник / А. А. Маліновський. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. – 436 с.
- ОРЕС – *Журахівський А. В.* Оптимізація режимів електроенергетичних систем / А. В. Журахівський, А. Я. Яцейко. – [2-ге вид., випр.]. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 140 с.
- СУМ-11 – Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. I–II.
- УРАФ – Українсько-російсько-англо-французький тлумачний словник основних термінів з енергетики та електротехніки / [укл. Є. С. Ємельянова та ін.]. – Харків : Віровець А. П. “Апостроф”, 2012. – 264 с.

L. V. Kharchuk

PHENOMENA OF SYNONYMY AND VARIATION IN THE UKRAINIAN ELECTRIC POWER ENGINEERING TERMINOLOGICAL SYSTEM

This article considers the terminological synonymy and variation in the Ukrainian electric power engineering terminological system. The basic varieties of terminological synonyms and term-variants are determined and analyzed. The peculiarities of functioning of terminological synonyms and variations in the investigated term system are ascertained.

К е у в о р д s: Ukrainian language, term, electric power engineering terminological system, synonymy, variation.